

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Hər bir xalqın varlığında milli-mənəvi dəyərlər və yaxud mentalitet (lat. «mens» sözündən, ağıl, düşünmə, ruhi-mənəvi yaşama tərzini deməkdir) də mühüm rol oynayır. Yəni vahid bir ərazidə yaşayan, eyni soykəmə, dilə, iqtisadi həyat birliyinə malik olan müxtəlif etnoslar üçün milli mənəviyyətin, özünəməxsusluğun olması və qorunması da vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, millətin təşəkkül səbəblərindən biri kimi də məhz mənəviyyət birliyi, onun mənəvi siması, mənəvi dəyərləri, eləcə də ayrıca bir qrup insanların özlərinə məxsus keyfiyyətləri (mentallıq) göstərilir.

Bizcə, milli-mənəvi dəyərlər və milli mentalitet əsasən, birbirlərinə yaxın anlayışlardır. Həmin bu anlayışlarda millətin keçmişə aid irsi, dini və fəlsəfi dünyagörüşü, əxlaq qaydaları, həyat tərzini öz əksini tapır. Sadəcə olaraq, milli-mənəvi dəyərlər daha geniş mənəvi daşıyır və millətin bütün tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfəsini, ədəbiyyatını özündə ehtiva edir. Milli mentalitet isə daha çox insanların ictimai şüurundakı dünyagörüşün özünəməxsusluğunun ifadəsidir. Bu baxımdan, milli mentalitet milli-mənəvi dəyərlərdən milli özünüdərkə bir keçiddir. Belə ki, bir xalqda milli mənəvi dəyərlər o vaxt milli özünəməxsusluq səviyyəsində meydana çıxır ki, həmin xalqda milli oyanışa, milli özünüdərkə ehtiyac yaranır. Yəni millət etnik kimliyinin, dilinin, mədəniyyətinin assimilyasiya olunmasını sövqi-təbii hiss edərək özünümüdafiyyəyə cəhd edir. Bu zaman milli-mənəvi dəyərlər mentalıq formasında – etnik mənşəyi, dili, mədəniyyəti, dini, sosial həyatı, məişət münasibətləri ilə bağlı keçmişini şüurunda canlandırır onu yalnız ona aid olan milli-mənəvi dəyərlər, milli sərəvətlər əsasında mübarizə aparma səviyyəsinə yüksəlir.

Ümumiyyətlə, mentalıq hər bir millətin özünəməxsus psixoloji, mədəni, dini və fəlsəfi həyat tərzidir. Bu mənada hər hansı bir millət özünü başqa xalqlardan fərqləndirmədən, yalnız onun keçmişinə məxsus olan milli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmədən milli istiqlal uğrunda mübarizə apara bilməz. Milli mentalitetin yüksək səviyyəyə qalxması ilə milli özünüdərkə proses başlayır. Bu mənada milli mentalitetə aid olan hər bir anlayış milli özünüdərkə səviyyəsinə qalxıb milli ideyaya çevrilə bilməz. Yalnız o anlayış,

milli mentalitet səviyyəsindən milli özünüdərkə qədər yüksələ bilər ki, onun ciddi elmi-fəlsəfi əsasları olsun. Çünki milli mentalitetdən fərqli olaraq milli özünüdərkə hər hansı bir etnik toplumun başqa etnoslardan fərqli özəlliklərini dərk edib, özünü bir millət kimi təsdiq etməsidir.

Fikrimizcə, milli mənəvi dəyər(lər) dedikdə isə, ilk növbədə milli sərəvətlərimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyətimiz, dilimiz, adət-ənənələrimiz, dini-fəlsəfi dünyagörüşümüz başa düşülməlidir. Əslində burada başlıca, önəmli olan milli mənəviyyət, milli sərəvətlər, milli özünəməxsusluq, yaxud da milli mentalitetdir. Bu mənada "milli-mənəvi dəyər" anlayışındakı "dəyər" sö-

Mentallıq və milli-mənəvi dəyərlərin izahındakı fərqliliklər və oxşarlıqlar

«Mentalitet» anlayışını geniş şəkildə tədqiq edən Həsən Quliyevin fikrincə, onun arxetip unsurları geniş zaman diapazonunda dəyişməz qalır. Bu baxımdan «mentalitetin tərəqqiyə münasibətdə xüsusi immunitetə malik olduğunu, ənənəvi ictimai təsisatlara daxil olduğunu» görmək olar. Alimə görə, keçid dövründə baş verən yeniləşmə mentalitet anlamını ortaya qoyub ki, bu da, keçmişin xüsusiyyətlərini qorumağı, yaxud da bu günün tələblərini mentalitetin xüsusiyyətlərinə uy-

mə fəaliyyətində görünür» (4, s. 319).

Deməli, mentalitet hər bir xalqa aid milli-mənəvi dəyərlərin özünəməxsus şəkildə ifadəsidir. Başqa bir tədqiqatçı Q.C.Əliyevin fikrincə, mentalitetin fəlsəfi-tarixi, mədəni-etnik səviyyələrdə öyrənilməsi vacibdir. Onun fikrincə, mentalitet sosial-fəlsəfi fenomen olmaqla yanaşı, həm də adətlərin, əxlaq sərəvətlərin, dini etiqadların, şüurun, vərdişlərin sayəsində formalaşmışdır: «Mentalitet əsasən, orijinal təfəkkür üsulunu, ağıl tərzini, hətta sosial-psixoloji ovqatı bildirmək üçün işlədilir» (5, s.29).

Filoloq Arif Acaloğluna görə, mifologiya milli mentalitetlə bağlıdır, onun mahiyyətini ifadə edir və formalaşdırır. Bu mənada da türk

mənəvi dəyərdən daha yüksək səviyyəyə qalxaraq, milli ideyaya və nəticədə milli ideologiyanın tərkib hissəsinə çevrilə bilər. Eyni zamanda o mənəvi dəyərlər, anlayışlar milli ideya, sonrakı mərhələdə milli ideologiya kimi qəbul edilə bilər ki, onun da yalnız milli mənəvi mənada deyil, həm də elmi, fəlsəfi, siyasi və ideoloji baxımdan da əsası olsun. Fikrimizcə, milli ideya konkret bir millətə aid anlayış kimi yaranır və həmin millətin oyanışının və inkişafının istiqamətvericisi olur. Milli mənəvi dəyərlərdən, milli sərəvətlərdən millətin tərəqqisi, milli kimliyi və ləyaqətinin müdafiəsi, milli dövlətini yaşatması üçün istifadə olunarsa, onda onlar milli ideyaya çevrilə bilər (1, s. 39-40).

Azərbaycan türk mentalıqı və milli-mənəvi dəyərlər

zü isə qiymətləndirmədən daha çox hər bir xalqa məxsus sərəvəti, özünəməxsusluğu, mentalıqı ifadə edir. Bu baxımdan "Azərbaycanda Türk mentalıqı" dedikdə, Azərbaycan xalqına məxsus olan sərəvətlərin, adət-ənənələrin, mədəni irsin, dini-fəlsəfi baxışla-

ğınlaşması zərurətini yaratmışdır (2, s.120).

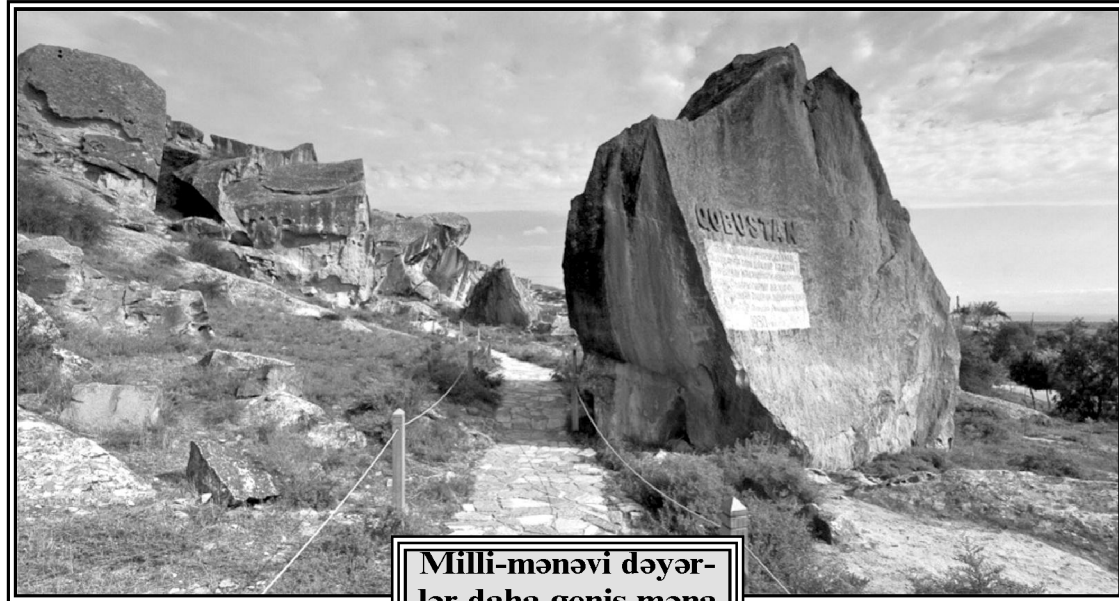
Rəbiyyat Aslanova da H.Quliyev kimi ideologiyaları arxetipliklə əlaqələndirərək mentalitet məsələsinə də toxunmuşdur: «Mahiyyətcə ictimai fenomen olan mentalitet, ictimai şüurun yüksək

mifologiyasının təməlini və başlıca məzmununu tanrıçılıq təşkil edir (6, s. 41). Arif Acaloğlu hesab edir ki, türk xalqlarının mənəvi həyatında böyük yer tutan şamanizm (əslində qamlıq-F.Ə.) də, türk mentaliteti olan tanrıçılıq üzərində qurulmuşdur (6, s. 48).

Milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə mühafizəkarlıq və islahatçılıq

Son əsrlərdə milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə mühafizəkar, xüsusilə də ifrat formada mühafizəkar mövqedə dayanan müfəkkirlərimiz yeniləşmənin əleyhdarı olub, bu kimi məsələlərdə xüsusilə də, islam dini, ya da şəriət çərçivəsindən kənara çıxmağı mümkün hesab ediblər. Bunlar arasında Əbu Həsən Raci, Məhəmməd Əmin Dilsuz, Molla Hüseyn Dəxil, Əbu Turab Axundov, Mir Möhsün Nəvvab, Əbdüssəlam Axundzadə, Yusif Talibzadə, Sultan Məcid Bənzadə, Qarabəy Qarabəyli və başqalarının adlarını çəkə bilərik. «İslam birliyi»ni öne çəkərək milli mənsubiyyəti dini kimliyin içində eridən mühafizəkar islamçılar (Əbuturab Axundov, Əbdüssəlam Axundzadə, Yusif Ziya Talibzadə və b.) hesab edirdilər ki, xalqın keçmişdən uzaqlaşması, köhnə ehkamların zəifləməsi, ifrat sərbəstlik müsəlmanlara üz verən bütün bələlərin yeganə mənbəyidir.

Onlar müsəlmanların nicatını yalnız ilkin İslam və şəriət qanunlarına olduğu kimi əməl etməkdə gördülər (7, s.37). Məsələn, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı olmuş Axund Əbdüssəlam Axundzadə hesab edirdi ki, müsəlman xalqların sosial-siyasi problemlərlə üzlgəməsinin əsas səbəbi əsl islami dəyərlərdə, qayda-qanunlardan uzaq düşmələridir. Onun fikrincə, hazırda müsəlman xalqları, xüsusilə türklər qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün, ilk növbədə, dini-elmi biliklərini kamilləşdirməli və sözün həqiqi mənasında islam dəyərlərinə əməl etməlidirlər (8, 6). Əbuturab Axundov da Qarəyonlu yeniləşməyə qarşı çıxaraq müsəlman xalqları arasında məzhəb ayrılığının son qoyulmasını və bütün müsəlmanların sidq ürəkdən Qurana və Məhəmməd peyğəmbərin (s) əhli-beytinə tapınmasını və şəriətə olduğu kimi əməl edilməsinə vacib hesab etmişdir (9, s. 32). O, Avropa mədəniyyətini İslam mədəniyyətinə düşmən elan edərək ona qarşı mübarizə aparmışdır (10).

Milli-mənəvi dəyərlər daha geniş mənəvi daşıyır və millətin bütün tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfəsini, ədəbiyyatını özündə ehtiva edir. Milli mentalitet isə daha çox insanların ictimai şüurundakı dünyagörüşün özünəməxsusluğunun ifadəsidir. Bu baxımdan, milli mentalitet milli-mənəvi dəyərlərdən milli özünüdərkə bir keçiddir.

rın milli ideyaya çevrilməsi prosesi nəticəsində bütövləşməsi, cəmləşməsi və vahid xətt üzrə formalaşmasına zəmin yaradan dəyərlər nəzərdə tutulur. Burada irəli sürülən müddəə Azərbaycan xalqında milli ideya təşəkkül tapana qədər hər hansı bir ideyanın və yaxud ideyaların olmaması demək deyildir. Əksinə həmin dövrə qədər mövcud olan mədəni irsin, dini-fəlsəfi təsəvvürlərin, milli xüsusiyyətlərin nə cür vahid şəkildə salınması, bütövləşməsi, başqa sözlə ideologiyalaşmasının təzahürlərinin hansı mənəviyyət və milli sərəvətlər nəticəsində meydana çıxması ilə bağlıdır. Bir sözlə, mənəvi dəyərlər millətin varlığını ortaya qoyan əsas faktorlardan biri olan mənəviyyətlə sıx bağlı olub, insanın özünü, təmsil olduğu etnik kimlik çərçivəsində təsdiqləməsidir. Milli mənəvi dəyərlərin, milli sərəvətlərin yaradıcısı millətin ayrı-ayrı üzvləri olsa da, həmin üzvlərin mənəvi-əxlaq ideyaları sonralar bütövlükdə cəmiyyətin ümumi sərəvətinə çevrilir. Azərbaycan xalqı da milli dilini, milli mentalitetini, milli xarakterini, milli adət-ənənələrini məhz milli mənəvi dəyərlər şəklində qoruyub saxlamışdır (1, s.28-29).

səviyyədə rasionallaşdırılmış formalarını (elmi, dini, fəlsəfəni, siyasi, mədəniyyəti, ideologiyaları və s.) təhtəşüür aləminin dərin qatları ilə arxetip «mədəni simvol və kodlarla» əlaqələndirərək insanın bütövlükdə həyat tərzini formalaşdırır» (3, s. 87).

Yadigar Türkəl isə yazır ki, mentalitet «millətin tarix boyu yaşadığı təbii şəraitin, uğurlu, ağırlı-acılı, mədəni, iqtisadi, sosial, dini, ruhi-mənəvi həyat proseslərinin təsiri ilə formalaşmış, onun davranış